

**ФОРМУВАННЯ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ ДІАЛЕКТИЗМІВ ДЕВЕРБАТИВНОГО
ТИПУ
У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ**

Із складного і все ще недостатньо розробленого комплексу питань, пов'язаних із поняттям праслов'янських діалектизмів, зупинимося на одному: чи простежуються певні закономірності в територіальному розподілі цієї архаїчної лексики та чи присутня типологічна єдність у її формуванні протягом розвитку близькоспоріднених мов?

Для відповіді на ці запитання можна запропонувати критерії семантико-типологічного підходу до зіставного дослідження специфічної групи діалектизмів – присутніх у периферійних східнослов'янських діалектних зонах рефлексів прамови, що залишили незмінними свої фонетичні, морфологічні і семантичні характеристики. Проблема праслов'янських діалектизмів була піднята кілька десятиліть тому Ф.П. Філінім [1:12-25], тривалий час розроблялася при укладанні Етимологічного словника слов'янських мов О.М.Трубачовим [2: 3-27; 3: 17-28] і до цього дня вирішується Т.І.Вендіною, Л.В.Куркіною, І.П.Петлевою та ін. [4: 71-76; 5: 130-147; 6: 15-28; 7; 8]. Так, запропонований Т.І.Вендіною метод диференціації ареальних особливостей словотвору слов'янських мов і діалектів [9] дозволяє виявити схожості та відмінності в ізольованих регіональних ланках семантико-словотвірних систем російської, української та білоруської мов, а саме:

1) в обсязі словотвірних формантів, що брали участь у створенні віддієслівних імен;

2) у семантичних характеристиках дієслів праслов'янської мови, які мотивували виникнення девербативної лексики, що набула на цей час статусу праслов'янських діалектизмів східнослов'янських мов;

3) у схемах, за якими відбувалося формування праслов'янських іменників та прикметників на базі цих дієслів;

4) у семантичних особливостях архаїчних віддієслівних імен.

Відмінною рисою праслов'янських діалектизмів східнослов'янських мов девербативного типу є переважна більшість імен *nomina agentis* – назв осіб та об'єктів за процесуальною, процесуально-оцінною та професійною ознакою. Подібним чином на базі праслов'янського дієслова **bajati* утворено праслов'янський іменник **baħaγ* із загальним значенням "той, хто діє", збережений у діалектах російської мови.

Відповідно до Етимологічного словника слов'янських мов, дієслово мовлення псл. **bajati* продовжує іє. **bhāmi* [10 (I: 138–139)] або, за Етимологічним словником української мови, індоєвроп. **bhā-* "говорити" [11 (I: 157)]. У свою чергу праслов'янський іменник **baħaγ* є суфіксальним похідним на *-x-aγ* від **bajati* "говорити" [11 (I: 157); 10 (I: 134)], що відповідає типу семантичного перетворення "дія – діяч". У російській мові це слово представлено у рос. колимськ. *бáхарь* "казкар", *бáхорь* "балакун, красномовець", "казкар", "знахар", "коханець" [10 (I: 134)].

Аналогічним чином утворився праслов'янський діалектизм **ba(d)la* із значенням "діяч" від дієслова мовлення праслов. **ba-*, що також зводиться до індоєвроп. **bhā-* "говорити" за допомогою суфікса *-(d)l-*. Рефлексом цього іменника в українському бойківському діалекті вважається *бáла* "ворожбит" [10 (I: 144)].

Досить активними в утворенні праслов'янських діалектизмів із значенням діяча у східнослов'янських мовах виявилися дієслова руху.

Праслов'янським діалектизмом віддієслівного походження із агентивним значенням є *lotoka, який зберігся також у буковинських говірках української мови як *лотóка* "настирна, надокучлива людина" – вузьколокальне ім'я у функції діяча [10 (XVI: 98)]. Цей праслов'янський іменник був утворений від дієслова *lotati з семантикою швидкого, легкого руху із суфіксом **-oka**. Дієслово праслов. *lotati відноситься О.М.Трубачовим до гнізда дієслів *lotiti / *latiti / *latati, причому наголошує на їхньому подвійному значенні: 1) "братися, хапатися (за справу)" та 2) "літати, розлітатися, теліпатися". Вихідним іменником для псл. *lotati у другому значенні є праслов. *lata "кляпоть, що теліпається, уривок, жмутик (але не пришитий кляпоть)". У свою чергу псл. *lata виводиться з праслов. *ōltā, або *o|lta (первісно "пришите"), похідного від іє. *elh- (*el≡-) "проколювати, пришивати" [10 (XVI: 47–48), 11 (III: 199)].

Найбільшу активність в утворенні праслов'янських назв діяча, що зафіксовані в периферійних зонах східнослов'янських мов, виявили дієслова різних проявів впливу (ушкодження, поверхневої дії, переміщення або присвоєння об'єкта). Сутність семантичного перетворення цих дієслів полягає в тому, що в їхній семантичній структурі послаблюється домінуюча роль елементів значення "дія", "вплив", "деформація", "зміна місця об'єкта", натомість актуалізується елемент "суб'єкт дії", що до того знаходився серед потенційних елементів у семантичній структурі дієслів. Це можна простежити на прикладі праслов. *mъrskati. Його варіанти *morskati / *morzgati/ m^{br}↓skati, які позначали "стьобати, бити" [11 (III: 517)], мотивували у праслов'янській мові безафіксне утворення *morzga, що збереглося лише у російських діалектах: рос. *морозга́* "бус, бусенець, ситуха, ситовник, найдрібніший дощ" (північн.), *морозга́* "дрібний дощик (арх.), *морозга́* "дрібний з памороззю дощ", "дрібний дощ" (арх.), "дрібний з памороззю дощ" (арх., волог., сев.-двинск., твер.) "дощ із снігом" (арх.) [10 (XX: 5-7)]. Спільним для всіх девербативів є те, що в їхній значеннєвій

структурі відбулося семантичне послаблення елементів "дія", "характер дії", але підвищив свій статус елемент значення "суб'єкт дії", тому вони набули значення "той, хто здійснює цю дію", "діяч".

Слід зазначити, що аспектами значення "діяч", властивого віддієслівним праслов'янізмам, стали також зафіксовані в архаїчних зонах Східної Славії діалектні фітоніми, гідроніми й антропоніми, оскільки базуються на здатності позначуваних об'єктів діяти у той чи інший спосіб.

Другу за частотою мотивації похідних імен семантичну групу становлять дієслова стану, які в праслов'янську епоху зумовили появу назв дії та означень за дією, як це сталося, наприклад, із праслов *lěniti. Предметом дискусій між етимологами є омонімічні дієслова праслов. *lěniti "линяти" та праслов. *lěniti(sę) "бути лінивим, лінуватися". В Етимологічному словнику української мови зазначається, що обидва дієслова походять від основи іє. *lei-no- < *lei- "занепадати, в'янути" та, далі, індоєвроп. *lē- "слабий, млявий, стомлений; ніжний, тихий, лагідний" [11 (III: 236–237)]. Тут, очевидно, має місце синкретизм станів живої істоти: саме праслов'янській епосі належить наближення семантики "линяти" й "слабшати, в'янути", оскільки процес линьки пов'язувався з болісним станом тварини [10 (XIV: 202–203)]. Хронологічно процес розвитку семантики факитивного та каузативного дієслів складався, ймовірно, у такій послідовності: від праслов. *lěniti "линяти" утворилися іменники *lěn'ь або *lěnъ, що стали базою для праслов. *lěniti(sę) "бути лінивим, лінуватися". Лише одне з цих дієслів, а саме із значенням "линяти", зумовило появу у праслов'янській мові ряду прикметників та іменників, цікавих для нас тим, що вони наявні на даний час у російських зонах архаїки.

Семантичний розвиток праслов. *lěniti "линяти" здійснювався у двох напрямках: утворення імені праслов. *lěnъ (з похідними від нього іменами) та імені праслов. *lěnъtajь.

Девербатив праслов. *lěнь реалізувався у російській мові як *лень* та *лєнь* "линяння (у птахів, тварин)" (колим., якут., сиб., помор.) (семантичний розвиток "дія" – "ім'я дії"). У праслов'янській мові він мав такі похідні імена.

Праслов. *le<пъка успадкувалося російською мовою у рос. діал. *лєнка* "линяння (птахів, тварин)" (помор.), "шерсть, скинута твариною при линянні" (свердл.).

Праслов. *lěнь зумовило також утворення прикметників праслов. *lěньпъь I та *lěньпъь II.

Прикметник праслов. *lěньпъь I реалізувався у російській мові як рос. діал. *лєнный* та *лєнной* "лінивий" (новг., олон., пск., твер., смол., петерб.).

Прикметник праслов. *lěньпъь II реалізувався у російській мові як рос. діал. *лєнной* та *лєнный* "нетривкого забарвлення, той, що линяє" (арх., колим., сиб., урал., волог., тобол.), *лєнный* "линючий, линялий" (півн.), *лєнной* "той, що знаходиться у стані линяння, линяє" [10 (XIV: 202–203)].

Отже, семантичне перетворення праслов. *lěniti на *lěнь, а по тому на *lěньпъь I і *lěньпъь II можна відобразити як "дія" – "ім'я дії" – "ознака за дією".

Спостереження за праслов'янськими рефlekсами у діалектах східнослов'янських мов дозволяє констатувати, що вихідні для цих діалектизмів дієслова відносяться до семантичних груп впливу (ушкодження, поверхневої дії, переміщення об'єкта, присвоєння, об'єднання), стану, руху та мовлення. Триває робота над праслов'янськими дієсловами, що мотивували ізольовані діалектизми у всіх трьох східнослов'янських мовах (їх нараховується 1,5%, наприклад, праслов. *lěniti), над тими, що виявилися активними для української та російської мов (15%, наприклад: праслов. *bajati, *bъgati, *lomiti, *kolti, *lotati,

*moriti, *mazati, *mylčati), а також для російської та білоруської (6%, наприклад: *myti, *melti, *mostiti, *ęti).

Праслов'янські діалектизми української, російської та білоруської мов утворено суфіксацією, їхні значення можна розподілити за семантичними групами "діяч" (у т.ч. фітоніми, гідроніми, антропоніми), "об'єкт дії", "ознака за дією", "місце дії", "знаряддя дії", "дія".

При відборі праслов'янських діалектизмів враховано ізольовані факти словника. До уваги бралися ареально обмежені континуанти праслов'янських лексем, зафіксовані у зонах архаїки слов'янських мов. Зони, що демонструють найбільшу концентрацію лексичних архаїзмів східнослов'янських мов, є такими:

а) південно-західні білоруські говірки, окремі пункти в західнополіських, північно-східних та середньобілоруських говірках;

б) західно-поліські і середньо-поліські українські говірки, окремі пункти у східно-поліських говірках; південно-західні українські говірки – посанські, подністровські і подільські; окремі пункти південно-східних середньоподніпровських говірок;

в) північноросійські – вологодські та костромські говірки, середньоросійські – новгородські та окремі пункти в селігеро-торжківських говірках;

Навіть із цього невеликого за обсягом матеріалу видно, що доля девербативної лексики, успадкованої з праслов'янської доби окремими українськими, російськими та білоруськими діалектами, склалися в семантичному плані досить схоже, однак у кожному з них виникли свої особливості, що склали національну специфіку мови. Перспективним у цій проблематиці нам уявляється ознайомлення з праслов'янськими рефlekсами у просторово розділених слов'янських діалектах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Филин Ф.П. Проблемы исторической лексикологии русского языка: Древний период // Вопр. языкознания, 1981. – №5. – С.12-25.
2. Трубачев О.Н. Праславянское лексическое наследие и древнерусская лексика дописьменного периода // Этимология. 1991-1993. – М.: Наука, 1994. – С.3-27.
3. Трубачев О.Н. Регионализмы русской лексики на фоне учения о праславянском лексическом диалектизме // Русская региональная лексика XI – XVII вв. – М.: Наука, 1987. – С.17-28.
4. Вендина Т.И. К проблеме центрального и маргинального ареалов Славии // Вопр. языкознания. – 1997. – №2. – С. 71-76.
5. Вендина Т.И. Общеславянский лингвистический атлас и лингвистическая география // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. Краков / Отв. ред. акад. О.Н.Трубачев. – 1998. – М.: Наука, 1998. – С. 130-147.
6. Куркина Л.В. Праславянские лексические диалектизмы южнославянских языков // Этимология 1979. – М.: Наука, 1981. – С. 15-28.
7. Куркина Л.В. Славянские этимологии. Серия статей // Этимология 1983-1987. – М.: Наука, 1985-1989.
8. Петлева И.П. Этимологические заметки по славянской лексике. Статьи I-XV // Этимология 1972-1987. – М.: Наука, 1973-1989.
9. Вендина Т.И. Дифференциация славянских языков по данным словообразования. – М.: Наука, 1990. – 168 с.
10. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд // Под ред. О. Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974-2005. – Вып. I-XXXI.
11. Етимологічний словник української мови. – Т. 1–5. – К.: Наукова думка, 1974-2006.